

УДК 82.09 (М. БАЖАН)

Н. І. Черниш

Українська академія друкарства

**МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ
СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ
(з редакторського досвіду М. П. Бажана)**

Викладено відомості про науково-методичні та організаційні засади створення енциклопедій, розроблені колективом Головної редакції УРЕ під керівництвом академіка М. П. Бажана. Основну увагу приділено питанням залучення висококваліфікованих авторів енциклопедичних матеріалів, формуванню методичних настанов для них та наукових редакторів, усталенню принципів підходів до опрацювання системи посилань, бібліографічних відомостей, ілюстрування. Наведені архівні матеріали — міркування М. П. Бажана, дотичні до основоположних проблем створення українських енциклопедій.

Енциклопедія, М. П. Бажан, автор, редактор, система посилань, бібліографія, ілюстрації

Однією з непереборних причин (окрім, безперечно, складної суспільно-політичної ситуації), які у 30–50-х роках ХХ ст. гальмували створення українських енциклопедій, була відсутність належного науково-методичного досвіду, чітких, конкретних настанов, що регламентували б широке коло проблем, — від розробки словника, включення до його складу понять, які б оптимально поєднували україніку, загальносоюзну та загальносвітову проблематику, опрацювання тематичних реєстрів термінів (назв статей) за галузями знань до залучення кваліфікованих авторитетних авторів, укладання нормативних матеріалів, що визначали б типові схеми матеріалів, засади їх доповнення бібліографією та ілюстраціями тощо, а ще — організацію діяльності видавничого колективу і редакційних колегій довідкових праць. Центральною ланкою розв'язання усіх цих проблем став М. Бажан — головний редактор УРЕ, що доклав чималих зусиль, неабиякого організаційного хисту та глибоких знань для формування науково-методичних засад української енциклопедичної справи, подолання труднощів, які (особливо на початках, коли відчутно бракувало досвіду) супроводжували діяльність колективу Головної редакції УРЕ.

М. Бажан прагнув передусім об'єднати спільним задумом, налаштувати на працю колектив авторів, налагодити активну роботу редакції УРЕ та численного редакційного апарату, сформуванню дієздатну внутрішньовидавничу структуру. Хоча Головна редакція УРЕ отримала щодо цього корисні методичні поради від видавництва «Советская энциклопедия»*, виразні типологічні осо-

* Заходи, що мали консультативно-методичний характер та засвідчували надану московськими видавцями допомогу, перелічені у доповідній записці Президії АН УРСР «Про стан роботи над виданням УРЕ» від 1 серпня 1959 р. [13, с. 25–26].

бливості УРЕ, власні уявлення українських видавців суттєво позначилися на засадах, якими керувалися працівники Головної редакції.

Підготовка багатотомної універсальної енциклопедії пов'язана з подоланням неабияких організаційних, насамперед кадрових проблем. На жаль, М. Бажан не мав змоги залучити до роботи вітчизняних вчених, які брали участь в опрацюванні матеріалів УРЕ у 1930–1934 рр., адже мало хто залишився живим після жорстоких репресій сталінської доби [див. 9, 10]. Довелося шукати фахівців, зацікавлених видавничою справою, що мали б належний науковий доробок та виявляли схильність до організаційно-редакторської роботи.

Н. Костенко зазначає, що «М. Бажан мав щасливий дар оточувати себе талановитими людьми» [6, с. 192]. На посаду заступника головного редактора він запросив відомого археолога і палеонтолога доктора біологічних наук (пізніше академіка АН УРСР) І. Підоплічка, відповідальним секретарем — авторитетного суспільствознавця, кандидата (згодом доктора) історичних наук В. Терлецького. Галузеві редакції видавництва очолили висококваліфіковані фахівці-літературознавці Є. Кирилюк, О. Бабишкін, Я. Білоштан, історики І. Компанієць, В. Костенко, геолог В. Франчук, медик Ю. Квітницький-Рижов, книгознавець Ю. Меженко та ін.

Перш ніж зарахувати науковців до колективу Головної редакції УРЕ, М. Бажан запрошував їх до себе на розмову. «Перед першою зустріччю з головним редактором, — згадують Р. Заєздний та В. Зуц, — претенденти хвилювалися і навіть ніяковіли. Проте хвилювання швидко зникало, коли Микола Платонович підводився з свого крісла і привітно говорив: «Моє вам поважання». Крізь скельця окулярів дивилися уважні, трохи втомлені очі. Після декількох ознайомлювальних запитань Микола Платонович просто й захоплено розповідав про те, якою буде УРЕ, про велику честь і разом з тим відповідальність тих, хто створює енциклопедію. При цьому головний редактор виявляв глибоку обізнаність з фаху, який репрезентував співрозмовник. Це, звичайно, справляло на нас велике враження. Про те, що добір і залучення фахівців до науково-редакційної роботи в Головній редакції УРЕ здійснювалися серйозно і вміло, свідчить зокрема той факт, що чимало наукових редакторів, які проходили «школу УРЕ», потім стали відомими діячами науки або книговидавничої справи в Україні (В. Шинкарук, Б. Бабій, А. Кудрицький, Л. Корецький, Ю. Храмов)» [6, с. 192].

Не менш відповідально ставився М. Бажан і до формування авторського колективу. Він прагнув залучити до укладання енциклопедичних статей еліту національної науки і культури середини ХХ ст., провідних учених різних галузей знань, шанованих українською громадськістю діячів. Щоправда, нині зауважуємо певну тенденційність у позиції головного редактора, адже непоодинокі випадки, коли авторами статей ставали відомі партійні функціонери, високопосадовці або ж ті «благодійні» науковці, погляди яких однозначно збігалися з офіційною лінією партійних постанов щодо «високого науково-ідейного рівня українських енциклопедичних видань». Однак реалії часу були такими, що іншого підходу бути не могло.

Для першого видання УРЕ статті написали понад 5320 авторів: державні, партійні, профспілкові, комсомольські діячі, академіки і члени-кореспонденти АН СРСР, АН УРСР та інших республік, представники галузевих академій (180 осіб), авторитетні доктори науки, професори (570 осіб), понад 2500 кандидатів наук, доцентів, когорта відомих і шанованих громадськістю працівників мистецтва. Так, матеріали для розділу «Книгознавство. Видавнича справа» уклали Д. Гнатюк (на той час голова Державного комітету з друку при Раді Міністрів УРСР), Ю. Меженко, М. Рудь (тоді директор Київської наукової бібліотеки), Б. Введенський (академік АН СРСР, головний редактор БСЭ) та ін. М. Бажан неодноразово наголошував: «Ми весь час намагалися розширити коло авторів УРЕ, аби це не було справою кола лише київських вчених» [15, с. 116]. Така позиція була для нього принциповою та визначальною не лише під час роботи над першим виданням УРЕ, а й при підготовці матеріалів інших енциклопедичних праць, наприклад, Шевченківського словника («першочергове важливе значення для Шевченківського словника має підбір авторів — найавторитетніші фахівці не лише України, але й інших республік, місцеві автори» [20, с. 9]), чи статей другого видання УРЕ («дуже важливе значення в цій справі має підбір авторів» [21, с. 8]).

На жаль, у процесі залучення авторів Головна редакція УРЕ зіткнулася з неочікуваними труднощами, зумовленими відсутністю методичного досвіду. Так, у доповідній записці Президії АН УРСР «Про стан роботи над виданням УРЕ» (1959) зазначалось: «Одним з недоліків підбору авторів статей до першого тому є те, що багато суміжних статей через брак часу доводилось замовляти декільком авторам, а це призводило до невиправданих повторень у статтях і ускладнювало редакційне опрацювання матеріалів» [11, с. 30]. Пізніше, уже у 1963 р., коли до друку готували десятий том УРЕ, несподівано для видавців були суттєво зменшені державні видатки на виплату авторського гонорару. М. Бажан чітко висловив свою думку: він вважав, що забезпечити економію коштів можна насамперед за рахунок збільшення навантаження апарату УРЕ редакційними статтями. «Це, правда, дуже важко, — наголошував він у своєму виступі на засіданні редакційної колегії першого видання УРЕ, — наш апарат і так значно завантажений, апарат наш з кожним днем удосконалюється і набуває вищої кваліфікації. Думаю, що ми можемо у видану нам гонорарну суму вкластися завдяки більшій кількості неоплачуваних статей, тобто статей, написаних співробітниками Головної редакції. Зрозуміло, що при цьому необхідно стежити, аби це аж ніяк не принижувало наукову якість матеріалу, аби не було випадків списування з МСЭ або з БСЭ, аби це завжди була оригінальна творчість» [15, с. 158–159].

У другому виданні УРЕ загальне число авторських матеріалів суттєво поступалося кількості статей, підготовлених до друку працівниками Головної редакції. Безперечно, це засвідчувало підвищення науково-методичного рівня редакторського корпусу, набуття ним цінного досвіду укладання статей-довідок невеликого обсягу. Крім того, до участі в другому виданні УРЕ запрошу-

вали менш відомих авторів, перевагу надавали здебільшого не керівникам з високими званнями, а авторитетним і кваліфікованим фахівцям-практикам, що досконало володіли проблемою і могли викласти довідкові відомості компактно, конкретно, з урахуванням типологічних рис УРЕ та її читачької адреси.

Аналогічний підхід застосовано й при підготовці УРЕС: у першому виданні вміщено лише 104 авторські статті та 40577 матеріалів, укладених науковими редакторами галузевих відділів Головної редакції УРЕ. Оскільки УРЕС, як відомо, відрізнявся від УРЕ не лише обсягом статей, а й їхнім характером (в енциклопедичному словнику наведені переважно статті-тлумачення, що неодноразово підкреслював М. Бажан [18, с. 2; 10, 27, 89]), то такі тексти міг успішно підготувати апарат УРЕ, адже наукові працівники редакцій на той час вже набули необхідного для цього методичного досвіду.

М. Бажан завжди проводив принципову лінію щодо створення оригінальних енциклопедичних статей для українських довідкових видань і як керівник Головної редакції суворо карав працівників, що переписували матеріали з БСЭ замість того, щоб укладати нові. В одному з його виступів на засіданні редколегії УРЕ читаємо: «Коли ми пишемо про Темзу, на якій знаходиться Лондон, то й у нас, і в БСЭ буде одне і те ж, але коли йдеться про важливіші питання, то ми суворо караємо співробітників, які переписують. І таких розпоряджень відносно цього переписування ми можемо побачити значну кількість. Таким чином, принципово, як мовиться, переписування нема, а можливо, десь закралося переписування нелегальне, яке ми не побачили, тоді, звичайно, з цим потрібно боротися» [12, с. 165].

Однак, яким би авторитетним та висококваліфікованим не був авторський склад будь-якої з українських енциклопедій, основний тягар відповідальності за науковий рівень її матеріалів, методичну якість видання лягав передусім на редакційну колегію та видавничий колектив УРЕ. Це основоположне твердження М. Бажан виголошував неодноразово, докладаючи чималих зусиль для налагодження належної роботи редколегій, широкого та принципового обговорення на численних офіційних засіданнях найважливіших для долі видання проблем, налагодження тісних контактів між науковими редакторами Головної редакції та вченими, культурними і громадськими діячами, що входили до складу редколегій. В. Костенко згадує, як зазвичай проходили засідання редколегії першого видання УРЕ (зрештою, так само відбувалися зібрання й інших редколегій українських енциклопедій): «Не можна не сказати хоч би декілька слів про засідання редакційної колегії УРЕ. Ставилися на обговорення дві–три провідні статті чергового тому. Завідувач редакцією доповідав про співпрацю з авторами, про рецензування статей. Члени редколегії, які читали ці статті, давали свої пропозиції. Виступи членів Головної редакційної колегії були для нас повчальними. Микола Платонович підбивав підсумки обговорення, пропонував постанови про затвердження цих статей і тому в цілому» [5].

У складному процесі підготовки українських енциклопедій, особливо на початках, при опрацюванні першого видання УРЕ, коли Головній редакції від-

чутно бракувало належного наукового та методичного досвіду і чимало проблем доводилося розв'язувати, орієнтуючись на власні, ще не остаточно сформовані уявлення, саме вона стала своєрідним науковим та організаційним центром зі створення національного довідника. На її засіданнях обговорювали найбільш складні та принципові статті (наприклад, «Більшовизм» [12, с. 15–18], «Генетика» [13, с. 23], «Гегель» [13, с. 27] — як можемо переконалися, матеріали різної тематики, обсягу, стану дослідженості на час випуску УРЕ). Такі обговорення були справжньою школою для колективу видавців. П. Білецький, член Головної редакційної колегії УРЕ, згадує: «Засідання редколегії проходили жваво, оскільки кожний учасник був заздалегідь ознайомлений з матеріалами й питаннями, що мали обговорюватись, а виступаючих голова не обмежував регламентом. Уважно вислухавши всіх, Микола Платонович підбивав підсумки. Його напрочуд вишукана манера триматися, непохитна принциповість, залізна логіка, ораторська майстерність щоразу мене захоплювали. Він говорив так, що не можна було не відчутти з трепетом душевним і гордістю своєю причетність до справи всенародного, державного значення. Він говорив не як головний редактор, керівник певної установи, а як справжній трибун» [4, с. 84]. Р. Заєздний, працівник Головної редакції УРЕ, підкреслює: «Наради були короткими. Головний редактор вимагав конкретності, а напруження в потрібні моменти пом'якшувались чудовим бажанівським гумором» [4, с. 217].

Оцінюючи рецензування енциклопедичних матеріалів, М. Бажан зазначав: «Всі матеріали енциклопедії проходили широку апробацію шляхом рецензування, спецредагування, перегляду їх в наукових установах АН УРСР. Головна редакційна колегія обговорювала провідні статті і верстку кожного тому. На справді громадських засадах, вдумливо і уважно працювали більшість членів Головної редакційної колегії» [17, с. 28].

Головний редактор неодноразово рішуче наголошував, що за випуск високоякісних енциклопедичних видань відповідають передусім редакційні колегії, видавництво, а не наукові установи, що входили до системи АН України (їх представники — відомі, авторитетні вчені здебільшого брали участь в обговоренні енциклопедичних матеріалів, рецензуванні окремих статей, тематичних циклів, томів або видання загалом). Цю думку він висловлював у своїх виступах чітко, конкретно, зокрема, й при обговоренні окремих томів «Історії українського мистецтва». Оскільки члени редакційної колегії часто густо розв'язували питання підготовки цього видання на засіданнях вчених рад академічних інститутів, представники яких були авторами статей, то М. Бажан обґрунтовано зауважував, що це треба робити у Головній редакції УРЕ, а не в інститутах [19, с. 20]. Аналогічно, аналізуючи рецензію бюро відділення літератури, мови та мистецтва АН УРСР на Шевченківський словник, головний редактор зазначав: «Хоч бюро відділення літератури, мови та мистецтвознавства й покляло відповідальність за науковий рівень і методологічне спрямування Шевченківського словника на інститути, я все ж вважаю, що основним і остаточно господарем, який буде нести відповідальність перед громадськістю за

все видання, є редакційна колегія. Той же сектор, який недавно створено в Інституті літератури, є тільки консультативним органом... Ми не можемо перекидати відповідальність на інститути» [20, с. 133]. Хоча М. Бажан і вважав, що «редакційна колегія створена для того, щоб, розглядаючи питання незалежно, приймати написані в інститутах розділи чи ні», все ж неодноразово наголошував: «не треба захищати честь мундиру в першу чергу», «якість видання важливіша, ніж честь мундиру» [20, с. 134].

Нині, критично осмислюючи науково-методичні аспекти, пов'язані не лише з першим виданням УРЕ, а й з іншими українськими енциклопедіями, ми не можемо не зауважити, що таке щільне рецензування та багатоступенева апробація підготовлених до друку матеріалів, зокрема на засіданнях редакційних колегій довідників, були своєрідним, однак вельми дієвим засобом контролю, а при потребі — боротьби з будь-якою іншою, окрім офіційно затвердженої, позицією* і не давали жодної змоги авторам, науковим редакторам бодай у деталях відхилитися від чітко визначеного директивно ідейного спрямування довідкового видання.

У 60–80-х роках ХХ ст., очолюючи Головну редакцію УРЕ, М. Бажан наполегливо домагався належної організації роботи редколегій енциклопедичних видань та наполягав: «Найвідповідальніші статті потрібно надсилати на рецензію найбільш висококваліфікованим фахівцям до засідання Головної редакційної колегії. Усі зауваження членів Головної редакційної колегії є для апарату Головної редакції обов'язковими... Всі зауваження членів Головної редакційної колегії, на перший погляд, і дріб'язкові, повинні найуважнішими чином перевірятися і виконуватися апаратом» [15, с. 145–146]. Він вимагав, щоб до офіційних засідань (їх загалом було небагато, адже члени Головної редакційної колегії збиралися для обговорення найважливіших статей довідкових видань та затвердження томів не частіше ніж один–два рази на рік), редакційний апарат УРЕ мав більше конкретних зауважень. «На жаль, цих зауважень ми до засідань ніколи не чуємо, хоч ми просили» [15, с. 150], — констатував М. Бажан реалії співпраці видавничого осередку з науковцями, громадськими та культурними діячами, що входили до складу редколегії.

Гостро й принципово М. Бажан критикував членів редколегії, які не брали активної участі у засіданнях та не приділяли належної уваги підготовці матеріалів до видання. «Я повинен сказати це про мого друга і прекрасного українського композитора Данькевича, який зовсім нічого не підписує і гранок не читає» [12, с. 10], — заявляв він.

Якщо під час роботи над першим виданням УРЕ статті, що виносилися для обговорення на засіданні Головної редакційної колегії, попередньо тиражували на роталпринті й надсилали для ознайомлення та на відгук членам редколегії (а окремі, найбільш складні й принципові тексти — також провідним, авторитетним науковим колективам, знаним в Україні висококваліфікова-

* Прикладом може слугувати обговорення енциклопедичної статті «КПЗУ», зафіксоване протоколом № 11 першого видання УРЕ від 12 лютого 1962 р. [17, с. 27].

ним фахівцям), то при опрацюванні другого видання УРЕ видавничий колектив принципово змінив методикау. «Оскільки всі члени редакційної колегії дуже завантажені і збиратися часто не мають можливості, слід вважати доцільною ту форму нашої роботи, яка вже склалася, — пропонував М. Бажан, звертаючись до членів Головної редакційної колегії. — Кожен з вас отримує всі верстки кожного тому і може з ними ознайомитися, зокрема, детальніше по своїй спеціальності. Всі ваші зауваження наші науково-галузеві редакції врахують; перегляд версток членами Головної редакційної колегії є фактичним схваленням їх до друку. Таким чином, нераціонально збирати засідання Головної редакційної колегії для затвердження кожного тому. Ми з вами проводитимемо засідання в мірі назрівання актуальних питань, які нам потрібно спільно вирішувати» [21, с. 38].

Як бачимо, основоположні організаційно-методичні принципи, розроблені М. Бажаном і поступово впроваджені в діяльність очолюваної ним Головної редакції УРЕ, полягали, по-перше, у формуванні висококваліфікованого, фахового редакційного колективу, по-друге, в залученні до активної багатогранної співпраці (написання енциклопедичних матеріалів, рецензування статей, участь у роботі Головної редакційної колегії та її засіданнях, консультуванні тощо) як відомих науковців, дослідників різних галузей знань, так і шанованих громадських, культурних діячів України. Все це перетворювало справу видання української універсальної енциклопедії на загальнонаціональну, адже ентузіазм, наполегливість, відповідальність головного редактора УРЕ М. Бажана, а ще — його непохитний авторитет в українському суспільстві підносили на найвищий щабель цей оригінальний (у сенсі змісту, структури, видавничого втілення) і масштабний проект.

З усього розмаїття непростих видавничо-методичних проблем підготовки енциклопедій (а до них належать, наприклад, такі незаперечно важливі аспекти, як усталення обсягів статей різної тематики і типів, створення уніфікованих схем викладу довідкових відомостей, формування принципів залучення бібліографічних матеріалів та ілюстрацій), М. Бажан на чільне місце ставив створення досконалої (з огляду традиції енциклопедичної справи), зручної (з урахуванням потреб і можливостей пересічного читача) системи посилань, адже завжди в роботі над окремою статтею бачив енциклопедію загалом, в єдності та складних взаємозв'язках усіх довідок. На його думку, така система посилань була необхідна з трьох причин. По-перше, слід дотримуватися принципу — у різних статтях довідника при наведенні одних і тих самих фактів не має бути розбіжностей; по-друге, одна з пов'язаних між собою статей має поглиблювати відомості, вміщені в іншій; по-третє, варто уникати прямих текстуальних повторень, а для цього треба навчитися раціонально застосовувати в енциклопедії систему посилань на інші статті.

Як досвідчений видавець, М. Бажан чітко врахував особливі умови функціонування енциклопедичного книговидання в нових суспільно-історичних реаліях середини ХХ ст., коли стрімко почали розвиватися мало поширені раніше типи науково-довідкових видань, передусім галузеві та спеціалізовані енциклопедії, поглиблювалися вимоги читачів щодо мінімізації часу, витраче-

ного на пошук необхідної інформації. З огляду на це, такі «важливі важелі енциклопедичної справи, як система посилань та лаконічний виклад матеріалу» [21, с. 18] опинились для українських видавців на передньому плані.

Якнайповніше свої новітні методичні погляди на систему посилань М. Бажан виклав на початку 70-х років XX ст., при опрацюванні Шевченківського словника. На той час після успішного завершення випуску перших видань УРЕ та УРЕС у головного редактора доволі чітко сформувався уявлення про те, якими саме мають бути взаємозв'язки між матеріалами в енциклопедії. Передусім М. Бажан вважав за потрібне «на початку словника вмістити загальну статтю про життя і творчість Т. Шевченка, яка має бути конкретною за своїм змістом, із посиланнями на всі узагальнюючі провідні матеріали. Вона повинна стати своєрідним ключем до Шевченківського словника. Зберігаючи систему посилань, яка традиційно використовується в енциклопедичних виданнях, ця стаття допоможе читачеві відшукати все, що його цікавить» [20, с. 9]. Головний редактор неодноразово наголошував, що саме система посилань є «постійною і рішучою битвою за економний та точний виклад думки» [20, с. 48], а тому працівники видавництва «повинні максимально використовувати систему посилань. Структура посилань від загального до конкретного і навпаки об'єднає всю енциклопедію в єдину систему, сприятиме економії знаків і уникненню повторів» [20, с. 48].

Цю чітку та принципову позицію М. Бажан відстоював вельми рішуче, навіть усупереч думці авторитетних рецензентів Шевченківського словника, що рекомендували видавцям і авторам надавати перевагу об'ємним монографічним матеріалам і не радили мати в довіднику дрібних статей, які б доповнювали їх. Свою точку зору головний редактор аргументував так: «Якщо ми будемо вміщувати лише великі статті..., то наше видання буде схоже скоріш за все на якусь тематичну збірку або на окремі монографії, об'єднані під однією обкладинкою. Специфікою ж енциклопедичного видання є саме такий принцип подання матеріалу, при якому одна якась дрібніша стаття переплітається з загальною та доповнює її, а загальна стаття в якомусь певному питанні скеровує читача до статті, конкретнішої з цього питання. Таким чином, система посилань повинна об'єднати всі статті — великі і дрібніші — і в Шевченківському словнику. Вступну статтю про Т. Г. Шевченка потрібно опрацювати після того, як буде підготовлений весь матеріал цього видання. Це має бути диспетчерська стаття» [20, с. 135].

У своїй роботі М. Бажан наполегливо й послідовно впроваджував цей принцип. Зокрема, у розлогіму та аргументованому виступі на засіданні редакції Шевченківського словника він рішуче не погоджувався вилучити з цього енциклопедичного видання окремі, невеликі за обсягом довідки про біблійних і міфологічних персонажів та обмежитися лише загальними оглядами на кшталт «Біблія в творчості Т. Г. Шевченка» або «Міфологія в творчості Т. Г. Шевченка», скоротити статті про літературних персонажів з творів інших письменників, яких згадує Кобзар (на чому, власне, неодноразово наполягали рецензенти) [20, с. 134–135]. Позиція головного редактора зумовила принци-

пове розв'язання цього питання: «Енциклопедична методика повинна ґрунтуватися як на узагальнюючих статтях, так і на статтях про конкретні факти або осіб, пов'язаних між собою системою посилань, що забезпечує використання і дедуктивного, і індуктивного методу подачі інформації» [20, с. 142].

Викладений вище методичний підхід до створення та опрацювання розгалуженої системи взаємозв'язків між статтями енциклопедичного видання складався у М. Бажана, як ми наголошували попередньо, поступово, здебільшого під час роботи над виданнями УРЕ та УРЕС. В його основу було покладено загалом традиційний для енциклопедичної практики принцип, сформульований головним редактором так: «Ми розробили таку систему статей: від основної статті через низку посилань скеровуємо читача до інших статей, які дають поглиблену наукову інформацію» [22, с. 6]. Наприклад, аналізуючи взаємозв'язки статей «Менделізм», «Морганізм», «Хромосомна теорія спадковості» та інших, що були складовими єдиного тематичного циклу в першому виданні УРЕС, М. Бажан говорив: «У нас є стаття «Хромосомна теорія спадковості», можна послатися на «Моргана». «Морганізм» подамо коротко, посилаючись на «Моргана». Таким чином ми формально збережемо цей термін, оскільки він є в книзі, а, з іншого боку, дамо правильне, точне наукове визначення» [18, с. 75].

Особливе зацікавлення викликає методичний аспект, пов'язаний із формуванням взаємозв'язків між матеріалами, вміщеними в 17-му томі першого видання УРЕ (нагадаємо, тут викладено в певній системі розлогі довідкові відомості про УРСР; М. Бажан назвав цей том «детальним енциклопедичним портретом Радянської України» [див. 6, с. 196], оскільки в ньому вперше була здійснена спроба дати енциклопедичну характеристику України — її природи, населення, розвитку економіки, науки, культури, — і особисто керував створенням його плану-проспекту та підготовкою матеріалів), і статтями попередніх 16-ти томів. На початках М. Бажан вважав за доцільне розробити та вмістити в цьому томі своєрідний звід усіх посилань і наголошував: «Усі українські діячі мають бути згадані, повинно бути написано, де їх можна знайти в тексті 16 томів» [14, с. 99]. Однак пізніше погляди головного редактора зазнали принципових змін: дійшовши висновку, що 17-й том варто розглядати як окреме, цілком самостійне довідкове видання, М. Бажан поставив перед видавничим колективом завдання внести до тексту цього тому необхідні зміни, щоб читач, користуючись ним, не мав нагальної потреби звертатися до попередніх томів УРЕ [16, с. 129]. Принагідно нагадаємо, що аналогічні методичні проблеми, пов'язані з оптимізацією взаємозв'язків між систематичною (перші три томи) та алфавітною частинами (наступні десять томів) «Енциклопедії українознавства», постали і перед В. Кубійовичем, який своєрідно розв'язав питання: вмістив у статтях-оглядах енциклопедичного словника таблиці, що узагальнювали попередньо викладене. Такі таблиці, по-перше, повністю задовольняли інформаційні потреби читачів, зокрема тих, які не користувалися систематичною частиною енциклопедії, та, по-друге, давали змогу уникнути небажаного дублювання відомостей [8, с. 11].

Не менш відповідально й фахово видавці українських енциклопедій поставилися до формування та опрацювання системи посилань у другому виданні УРЕ. М. Бажан, зокрема, чітко визначив завдання колективу: «Працюючи над статтями другого видання, ми повинні піклуватися про подальше піднесення енциклопедичної культури цієї енциклопедії. Це стосується точного формулювання назв статей та дефініцій, а також глибокої і детальної розробки системи посилань. Ми розглядаємо ці дванадцять томів енциклопедії як єдиний твір, єдину систему статей. Залучаючи будь-які терміни, необхідно добре уявляти, з якими іншими термінами вони пов'язані, продумати посилання таким чином, аби читач мав якнайповнішу інформацію з даної проблеми» [21, с. 3].

Запровадження в діяльність Головної редакції УРЕ принципово нового розуміння енциклопедії як єдиного багатотомного твору, цілісної системи статей зі складними взаємозв'язками (і відповідно розгалуженими взаємними посиланнями не лише в межах одного тематичного циклу, а й між циклами) дало змогу українським видавцям уже у 60-х роках ХХ ст. створити енциклопедичну працю — УРЕ, що відповідала тогочасним тенденціям розвитку світової енциклопедичної справи та навіть якоюсь мірою випереджала їх [див. 24]. Такий методичний підхід орієнтував численний колектив авторів, висококваліфікованих членів редколегій, фахових наукових редакторів довідників насамперед прискіпливо оцінювати потребу тих чи інших фактичних відомостей, ретельно моделювати взаємозв'язки між окремими, на перший погляд, матеріалами, глибоко вивчати й чітко задовольняти інформаційні потреби читачів, за допомогою специфічних редакторських прийомів створювати оптимальні умови для повноцінного отримання довідки.

І, нарешті, про метод керівництва українським енциклопедичним колективом, притаманний М. Бажану. Нині, оглядаючись на віддалені 60–80-ті роки ХХ ст., розмірковуючи над здобутками і нерозв'язаними (переважно з об'єктивних, незалежних від видавців причин) проблемами, які все ж довелося подолати, можна впевнено говорити про особливу Бажанівську енциклопедичну школу, що її перейшла ціла плеяда відомих діячів української культури, науки, літератури.

Як відомо, М. Бажан прийшов до Головної редакції УРЕ, маючи за плечима значний досвід журналістської, видавничої роботи над підготовкою до друку видань вітчизняної і світової класики, творів молодих письменників, високий авторитет в урядових, наукових, літературних колах, а ще — неабиякий життєвий досвід [24]. Варто зауважити, що поєднання наукової, літературної та організаційно-громадської діяльності (а саме такою є праця зі створення та видання національної енциклопедії) загалом характерне для видатних українських письменників ХХ ст., яких жодним чином не можна обмежити лише кабінетним середовищем. Так, М. Рильський упродовж багатьох років успішно очолював Інститут мистецтвознавства етнографії та фольклору АН УРСР, П. Тичина проводив значну роботу як міністр освіти України, згодом — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Безперечно, поєднання в одній особі ав-

торитетного громадського діяча, відомого письменника, добре обізнаного з видавничою справою, людини дійсно енциклопедичної освіченості та багатогранних інтересів — оптимальний варіант для головного редактора енциклопедії*.

Очолити українське енциклопедичне видавництво, М. Бажан з часом створив у колективі особливу творчу атмосферу, де толерантність, повага до автора, доброзичливість нерозривно поєднувалися з високою вимогливістю, професіоналізмом, відповідальністю за долю видання та стимулювали те дивовижне наукове й творче піднесення, яке супроводжувало нелегку, часом рутинну працю редакторів, коректорів, бібліографів, інших працівників енциклопедичного осередку. Ось як згадують свою співпрацю з Миколою Платоновичем ті, хто був поруч із головним редактором УРЕ та мав щасливу нагоду перейти «енциклопедичну школу» Бажана. «Захоплений новою справою, Микола Платонович, — зазначають ветерани Головної редакції УРЕ Р. Заєздний і В. Зуц, — працював багато, з юнацькою енергією. Ми — його співробітники — думали спочатку, що М. Бажан, дуже зайнятий громадськими справами та літературною творчістю, буде лише заглядати кілька разів на тиждень в Головну редакцію УРЕ, давати «загальні вказівки». Ми глибоко помилялися! Микола Платонович за короткий час розглянув усі тематичні реєстри, доповнив їх рядом термінів і запропонував зняти багато другорядних. Цю роботу він проводив, радячись з завідуючими відповідних редакцій. При цьому було багато дискусій, адже кожному фахівцеві «свої» терміни здавалися найважливішими. Але треба було стояти на позиціях усього видання» [цит. за 6, с. 194].

Працездатність М. Бажана вражала. В. Костенко згадує: «Він уважно прочитав усі 50 тисяч статей та розглянув понад 10 тисяч ілюстрацій. Причому процентів десять статей (тобто тисяч п'ять) повертав на доробку або для уточнення якогось місця в тексті, а потім знову читав... Щоб уявити, який обсяг роботи він виконав при виданні 17 томів УРЕ, треба взяти такий підрахунок: якщо всю текстову частину видання набрати десятим кеглем та видати книгу у десятиаркушевому обсязі звичайним форматом — це було б 140 томів. І не просто прочитати, а відредагувати, переглянути значну частину гранок і чимало текстів у верстці та ще й всебічно проаналізувати сигнальний примірник — це, я б сказав, міг зробити тільки Микола Платонович Бажан» [5].

Особистий внесок М. Бажана до створюваних у Головній редакції УРЕ видань безумовно неоціненний. Про це свідчать факти, наведені, зокрема, у спогадах П. Білецького про роботу над «Історією українського мистецтва»: «За допомогою М. Бажана Г. Логвин, автор розділу про монументальні розписи, виконані українськими майстрами в Польщі, отримав закордонне відрядження і зміг дослідити ці твори ґрунтовніше, ніж його попередники; за вказівкою М. Бажана перевантажений матеріалами четвертий том був розділений на дві книги; на сто-

* Пізніше, уже у 70-х роках ХХ ст. і в інших республіках, наприклад, у Білорусії, тамтешнє енциклопедичне видавництво очолювали відомі письменники — спочатку П. Бровка, згодом І. Шамякін. Це підтверджує думку про доцільність залучення авторитетних у суспільстві літераторів до енциклопедичної діяльності.

рінках усіх томів за його ініціативою з'явилися імена художників, репродукції творів, з тих чи інших причин несправедливо обійдених авторами. Проте, всіляко дбаючи про підвищення наукової якості видання, про його художнє оформлення й поліграфічне виконання, М. Бажан розумів, що досконалість не має меж, тому й вів справу, суворо дотримуючись встановлених термінів» [4, с. 87].

Академік Л. Новиченко писав про «енциклопедичний період» життя М. Бажана так: «Він доклав багато особистих зусиль у здійсненні різноманітних заходів, що збагачували і підносили на вищий рівень усе культурне життя республіки. З численних можливих прикладів згадаю лише три, що стосуються вже «енциклопедичного» періоду діяльності М. П. Бажана: «Історія українського мистецтва» в 6 томах; «Словник художників України»; двотомний Шевченківський словник — видання спеціального, а почасти й зовсім оригінального характеру, не всі з них навіть умовно відповідають енциклопедичному профілю (та ж капітальна історія мистецтва), але всі вони підготовлені редакційним колективом УРЕ і душею кожного з них був невтомний, невгамовний Бажан. Була увага й допомога з боку керівних інстанцій, було велике гроно щиро зацікавлених і компетентних авторів не лише з України, а й зі всіх республік Радянського Союзу (в Шевченківському словнику особливо!) — їх теж потрібно було зібрати, об'єднати, заохотити, а всі нитки сходилися в руках немолодого поета, який виявився першокласним організатором науково-популяризаторської праці й видатним ерудитом у різних галузях художньої та загальної культури. Знавці, наприклад, живопису, графіки, скульптури, архітектури, прикладного мистецтва, що брали участь у згаданих виданнях, не раз свідчили, яким авторитетним було слово Головного редактора УРЕ при розгляді навіть найбільш фахових і часом дуже складних проблем: одне — що він таки досконало знає увесь цей мистецький світ, куди його здавна тягли жадібні естетичні інтереси, друге — що вміє знайти місце тому чи іншому художньому фактові у загальносуспільному та культурному процесі, уміє завдяки своєму громадсько-політичному досвіду, філософському кругозору, точному розумінню завдань і вимог сучасності» [9, с. 69].

М. Жулинський згадує: «... Бачу М. Бажана, низько схиленого над столом у редакції УРЕ, зануреного в читання чужих рукописів, гранок, безконечних версток, небагатослівного, повсякчас заглибленого в цю каторжну працю над виданням енциклопедії, словникової літератури, творів класичної української літератури. Не всі ці видання сьогодні заслуговують на беззастережне схвалення, бо цензура чітко тримала під ідеологічним контролем кожен енциклопедичну статтю, кожен персоналію. Проте ця титанічна праця Миколи Бажана як головного редактора Головної редакції Української Радянської Енциклопедії не може не викликати подиву і захоплення» [2, с. 396].

Як керівник великого редакційного колективу М. Бажан часто виявляв такі риси, про які мало знали ті, хто не мав дотичності до енциклопедичних справ. О. Бабишкін, що тривалий час очолював редакцію мистецтва Головної редакції УРЕ, пише: «Щоденно зустрічаючись з Миколою Платоновичем на роботі, розкрив для себе такі його риси, які досі знав мало. Про його вимо-

гливість відомо було і раніше, цим мене не здивувати. Але ось про педагогічний такт, уміння виховувати, навчати свого працівника, прищеплювати любов до обраної роботи я дізнався, уже працюючи в УРЕ. Доводилось і вечорами сидіти над рукописами, продовжувати роботу вдома чи в бібліотеці, звіряти, переглядати останні праці з тої чи іншої царини мистецтва, щоб кожна стаття була опрацьована відповідно до найновіших досягнень науки, до найновішого погляду на митця. І все ж щось пропускав. Микола Платонович терпляче з'ясовував те, чого я не знав, але робив це так, ніби нагадував мені те, що я призабув. Це була величезна школа, другий університет» [4, с. 187].

За час роботи М. Бажана в Головній редакції УРЕ влада неодноразово робила приховані спроби усунути його від енциклопедичної діяльності, створюючи численні штучні труднощі та вигадані проблеми. Не наважуючись відкрито зробити це (нагадаємо — авторитет Миколи Платоновича в українському суспільстві був незаперечний!), «доброзичливці» з вищих владних ешелонів лукаво пропонували йому місце директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (після смерті М. Рильського в 1964 р.). М. Бажан рішуче відмовився, адже чітко усвідомлював всю небезпеку будь-яких кадрових перестановок для Головної редакції УРЕ та подальшої долі українських енциклопедій [див. 7, с. 43].

При вивченні та оцінці спадщини діячів минулого (видавців, ймовірно, особливою мірою) донедавна було прийнято користуватися лише однією фарбою (чорною або білою) і навішувати ярлики (на кшталт «прогресивний» чи «реакційний»). У «прогресивних» зазвичай не помічали нічого хибного (і мали на меті «оббілити»), у так званих «реакційних» закреслювали будь-що позитивне («очорнити» їх було нескладно, адже доба тоталітаризму націлювала в першу чергу на боротьбу)*. Однак навряд чи хто може заперечити, що культурного діяча (а видавець неминує є діячем національної культури) варто оцінювати не по тому, чого він не зробив (не зміг зробити з тих чи інших причин або ж не вважав за необхідне, оскільки це суперечило його переконанням), а по тому, що залежне від нього він вніс у життя, у культуру, у розвиток свого народу. Якщо підходити з цих позицій, ми побачимо М. Бажана передусім як творця і керманіча енциклопедичного книговидання в Україні, розробника системи національних енциклопедичних видань, до якої увійшли велика універсальна енциклопедія, гроно галузевих, спеціалізованих довідників та фундаментальних науково-довідкових праць, що за своїм змістом наближалися до енциклопедій.

Однак М. Бажан не лише продукував і відстоював ідеї, а й упродовж чверті століття наполегливо працював над їх втіленням. І в кожній своїй діяльності він був справжнім професіоналом, до думки якого завжди дослухалися, на позицію якого зважали в усіх ситуаціях.

* Принагідно зауважимо, що інші підходи до спадщини видатних українських діячів уперше були викладені у ґрунтовному навчальному посібнику «Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — перша третина XX ст.)» [1], а також у колективній монографії «Іван Тиктор: талан і талант» [3].

1. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — перша третина XX ст.) // Зелінська Н. В., Черниш Н. І., Огар Е. І. та ін. — Львів: Світ, 2003. — 612 с.
2. Жулинський М. Тріумфи і катастрофи великого поета: До 100-річчя від дня народження Миколи Бажана // Жулинський М. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 394–398.
3. Іван Тиктор: талан і талант // Зелінська Н. В., Сніцарчук Л. В., Огар Е. І. та ін. — Львів: УАД, 2007. — 240 с.
4. Карбованих слів володар: Спогади про Миколу Бажана. — К.: Дніпро, 1988. — 517 с.
5. Костенко В. С. Його глибокі карби // Молодь України. — 1984. — 7 жовтня.
6. Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. — К.: Кий, 2004. — 380 с.
7. Костенко Н. В. Подвижник української культури // Бажан М. Вибрані твори. у 2-х т. Т. 1. — К.: Українська енциклопедія, 2003. — С. 3–56.
8. Кубійович В. Дві українські енциклопедії // Кубійович В., Маркусь В. — Нью-Йорк: Пролог, 1961. — 146 с.
9. Про Миколу Бажана: Літературно-критичні матеріали, есе. — К.: Рад. письменник, 1984. — 335 с.
10. Рубльов О. Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ // Рубльов О., Фельбаба М. — К.: Сфера, 2000. — № 2/4. — С. 207–225.
11. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20.
12. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21.
13. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 29.
14. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 36.
15. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 44.
16. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 59.
17. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 66.
18. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 89.
19. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 90.
20. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 122.
21. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 146.
22. ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 153.
23. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа першої половини XX ст. / Н. І. Черниш // Поліграфія і видавнича справа. — 2009. — Вип. 1 (49). — С. 8–17.
24. Черныш Н. И. Уроки издательского опыта Н. П. Бажана: Работа в Главной редакции Украинской Советской энциклопедии / Н. И. Черныш // — Книга: Исследования и материалы. — М., 1987. — Вып. 54. — С. 106–124.

МЕТОДИЧЕСКИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ УКРАИНСКИХ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ (из редакторского опыта Н. П. Бажана)

Изложены сведения о научно-методических и организационных принципах создания энциклопедий, разработанных коллективом Главной редакции УСЭ под руководством академика Н. П. Бажана. Основное внимание уделено вопросам привлечения высококвалифицированных авторов энциклопедических статей, формированию методических рекомендаций для них и научных редакторов, согласованию принципиальных подходов к редактированию системы ссылок, библиографии, иллюстраций. Используются архивные материалы — размышления Н. П. Бажана, касающиеся важнейших проблем создания украинских энциклопедий.

METHODICAL AND ORGANIZATION PRINCIPLES OF UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS FORMATION (from editor's experience of M. Bazhan)

The paper presents the data on the basis of scientific, methodical and organization principles of encyclopedia formation worked out by the staff of the editorial office UE under the leadership of academician M. Bazhan. Great attention is paid to the questions of attraction of highly-qualified authors of encyclopedian materials and working out the methodical instructions for scientific editors. At also forms the principal approaches to reference system tasks, bibliography bills, illustrations. The paper presents archives materials — they are Bazhan's opinion concerning the problems of Ukrainian encyclopedias forming.

Стаття надійшла 15.11.2011

УДК 655.4/.5

В. І. Теремко*Інститут журналістики**Київського національного університету імені Тараса Шевченка***ФЕНОМЕНОЛОГІЧНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА
КОНТЕНТУ КНИЖКОВОГО ВИДАННЯ**

У статті йдеться про сутність, структуру і функціональну специфіку контенту книжкового видання, джерела і засоби його творення.

Контент, книжковий контент, смислообраз, маркетинговий образ, фрейм

У видавничу сферу поняття «контент» прийшло з теорії масової комунікації, в якій книгу визнано історично першим видом сучасних медіа [10, с. 27]. Його використання стимулювало поширення електронних технологій, де воно найприродніше сприймається. З відповідними значеннями це поняття фігурує в словосполученнях «авторизований — неавторизований контент», «легальний — нелегальний контент», «мобільний контент», «вільний контент», «контент-редактор», «контент-менеджер», «контент-аналіз» та ін. Більшість із них не має чітких дефініювань, а деякі ще й алогічно скомпоновані («контент-менеджер») з огляду на їх сутність і сферу застосування.

На рівні універсального розуміння про контент ведуть мову як про змістову частину даних документа, значуще «наповнення інформаційної системи», яке може бути подане в текстовій, графічній або мультимедійній формі [4]. Фігурує він і в таких значеннях, як «вербальне наповнення сайта, образно і логічно пов'язане з графічними елементами і системою навігації» [5]; розміщені на сайті матеріали, «переважно тексти, а також картинки і музика» [6]. Розглядають контент і як наповнення електронних інформаційних ресурсів (інтернет-ЗМІ, електронних бібліотек), «добірки текстів» [5]. Жодне тлумачення не синтезує всіх сутнісних, функціональних ознак інформаційного продукту, книги — також. Видавниче співтовариство почало зводити до оперування поняттям «контент» останніми роками, маючи на увазі не лише електронні книжкові видання, а й друковані. Однак певна настороженість щодо асоціювання його з традиційною книгою залишилася. Навіть ті, хто без застережень послуговується ним, не все з'ясували для себе в його семантиці, масштабі феноменологічного поля, на яке воно може бути поширене.

Розкриття сутності, окреслення предметної, функціональної специфіки контенту книжкового видання однаково актуальні для видавничої теорії та практики. Найпершою є необхідність з'ясування семантичного ядра і значенневих меж цього поняття, особливостей позначуваного ним феномену, а також його функцій і взаємозв'язків у структурі книги. Предметно і смислово виразнені, чітко дефінійовані знання про це можуть прислужитися в управлінні видавничою практикою, аналізі та оцінюванні конкретних видань, теоретико-методологічному орієнтуванні дослідницької діяльності.